

azt különben nagyon jeles és sok tekintetben kiváló művében, az *Essay concerning human understanding*ben található s a tárgyra vonatkozó fejtegetéseivel bebizonyította.»

E terjedelmes idézet eléggé meggyőz a felől, hogy szerzőnk fő-érdeke a vallásos kérdések felé irányul. Mennyi buzgalommal szól bele Locke állításaiba s egyéni felelősségének mily előtérbe tolásánál védi az atheistákat, mintha csak azt az ismert tételt kívánná igazolni, hogy: «Az atheista sem egyéb theologusnál.»

Mintegy tíz oldalon mutatja most be Lockenak az emberi értelemre vonatkozó művét. Követi a nagy író gondolatmenetét, itt-ott kritizálja is. De sehol sem érzik át fejtegetéseit, hogy a lélektan s a metaphysika kérdéseiben meg volna saját álláspontja, sőt még az sem, hogy melyik e nemű álláspont felé vonzódik.

A mű negyedik fejezete Locke politikai, paedagogiai és theologiai műveivel foglalkozik, s e fejezetben tanúsítja szerzőnk Locke iránt, mint a pénzügyekkel is foglalkozó államférfi iránt azt az érdeklődést, melyről már szóltunk.

Ismételjük, hogy Szabó Aladár szerencsés essayista, hivatott író. Megvagyunk arról is győződve, hogy ha majd eltelnek amaz évei, melyeket Comte theologus-korszaknak nevezett, s megtalálja az értelméhez méltóbb problémákat nevezetes szolgálatot fog hozni közművelődésünknek.

Isten és a világ Különös tekintettel a természettudományokra. Irta dr. Prohászka Ottokár. Esztergom, 1890. Nagy nyolczadrét, 234 oldal.

A mű bevallottan isten létét kívánja bizonyítani a magyar olvasó közönség előtt, s a bebizonyított istent óhajtja tenni a modern kor gondolkodásának és cselekvéseinek központjává. A mű szerzőjét bántja, hogy nem találja meg istent a kor vezéreszméiben, még kevésbé cselekvésének rugóiban. Különösen bántja, hogy képződnek ki elméletek, melyek a kor e gondolkodási és cselekvési módjának magyarázásában egészen más utakat követnek, mint az egykori theológiáé s hogy az elméleteknek eszményképe sem arravaló, hogy egy hatalmas klerusnak szolgálhatna támaszul. A szerző gondolkodása pedig annyira össze van nőve a klerus hagyományaival, hogy ezenkívül csak tévedést, ha nem rosszabbat: világszalást lát. Egészen természetes tehát, hogy visszavezetni iparkodik a tökéletesen más utat vett közönséget, — az intelligenst értem — a klerus útjaira, és hogy e célra a sajtót hasz-

nálja az oly őszinteségről tesz tanúságot, melyet barátoknak, nem barátoknak tisztelni kell.

Modora, melyet irás közben használni jónak lát, nem olyan ugyan, melyet az irodalom köztársaságában megbecsülni szoktunk, mely szerint minden sor ahhoz képest tesz számot, a mi és a mennyi található érv van benne. Nem tudja levetkőzni a kis papoknak azt a szokását, hogy az íróasztal mellé is reverendában ülnek, s nem tudja felölteni a nagy papoknak, nálunk például egy Schlauchnak azt a szokását, hogy mondanivalóit csupán beltartalmáért, vagy még szép formájáért lássa kedveltnek. Dr. Prohászka meggyőzés nélkül tekintélyt követel magának s teszi ezt abban a nyers formában, mely különösen azon írónál található föl, kiknek az eszköz objectiv gondolkodási tárgy hiányában mindig csak maguk körül forog, s könnyen erőszakosságra vetemedik.

Könyve záró szavában, mely a tulajdonképeni bevezető szó szerepét viszi, ezt írja művéről :

«E mű czíme inkább irányt, mint tárgyat jelez ; mert hogy nem fejteget mindent, a mit a cím magában foglal, első tekintetre világos. Tüzetesen tárgyalja Isten létét a természettudományokkal érintkező érvek alapján ; a morális s a tisztán metaphysikai érveket mellőzi ; — tárgyalja azután — ismét csak a természettudományra való tekintetből — az ősnemzést, — a leszármazást, — a darwinizmust, — s a gondviselő Isten s az ember szabadságát a mechanismusban.» Aztán pedig így folytatja : «Csupa fontos kérdés, melyek a magyar tudományban nagyon egyoldalú, a nyugatról hozzánk vetődő eszmék igézete alatt álló megvilágosítást nyertek : azért időszerű volt, e fölületes divatnak alapos megvitatással *utját vágni*. (? szerk.) Fegyelmetlen eszű emberek, kik minden felületes ötletükre a «szaktudomány» védjegye alatt oly szabadalmat követelnek, hogy azokhoz senki, a ki nem «szaktudós», — szaktudós pedig nem lehet, a ki tanár nem volt — nyulni ne merészeljen, nálunk sem hiányoznok ugyan : de ezen az indiai bonzok fölvilágosultságára emlékeztető tudományos gőg leginkább hitelvesztetté válik képviselőinek kapkodása s 50—60 lapos füzeteknek szólamladús tartalma által, melyekben természettudományon kezdik s jezsuitákon végzik. Kivánatos, hogy minél kevesebb modern «bonz» legyen a magyar tudománynak napszámosa.»

Látni való, hogy a tanároktól fél az író, azért itéli el őket jó eleve, nehogy utólag, könyve esetleges megbírálása után érezze kötelezve magát a védekezésre. Könyvének idézett sorai mutatják már,

hogy az írás mesterségében szerzőnk épen nem múlja felül a tanárokat, kiknek híre — egy-kettejük kivételével — épen a gyakorló stilsztikában nem kedvező; hogy a tudásban pedig mennyire éri utól őket, azt könyve fogja elárulni.

A mult század libertin philosophiai gondolkodása hozta azt magával, hogy a különben még oly ovatos Kant, a königsbergi tanár is arra fakad: Ha theologiai mű jó a kezembe, fel sem nyitom, mert előre tudom, hogy mi lehet benne. Egy századot haladott azóta a világ, de azért Kant e meggyőződése nem vált általános érvényűvé. Ha azzá vált volna, ma senki sem írna theologiai művet; holott úgy áll a dolog, hogy valamennyi nemzet irodalma évenként feles számban termeli a vallásos és theol. műveket, minden egyéb irodalmi mű mellett együttvéve. E túltermelésnek, melyhez dr. Prohászka Ottokár könyve is egy adalékot szolgáltat, csak az lehet a magyarázata, hogy a közönségnek ha nem is értelme, legalább az érzelme mindig talál új meg új táplálékot a mondott feles számmal megjelenő vallásos munkákban. A közönség e hajlamát illusztrálják szépen megtelő templomaink, az egyháziasságnak élénk nyilvánulása. Mindezek a tények együttvéve nem engedik meg azt, hogy ma, Kant ideje után egy század mulva, a philosophiai gondolkodás Kant említett álláspontjára helyezkedjék; de igen is szükséges, hogy figyelmébe vegye a nyíltan theologiaioknak vallott műveket is. Ezért foglalkozunk mi itt Prohászka könyvével, mint foglalkoztunk a minap egy másik theologuséval, Szabó Aladáréval, a ki az istent a tapasztalat útján kívánta az olvasó elé vezetni.

Prohászka más utat követ. Így okoskodik: «A természettudomány szétszed, megfigyel, mér, vegyít, összeköt, kombinál s ez úton vagyis a *tapasztalat*, az «aposteriori» útján gyűjti ismereteit. Világos dolog, hogy *ez úton* a szellemi ősokra az Istenre sehol sem bukkan, positive tehát föl nem leli; de a mint föl nem leli az Istent, épp úgy — s ezt eléggé hangsúlyozni nem lehet — nem mutathat fel sehol egy anyagi ősokot, sőt világosan kimutatja, hogy a különbségeket nem lehet egységes anyagi eredésre, a hatásokat nem lehet egységes anyagi őshatóra visszavezetni. *Ezt a kimutatást nevezem physikai eljárásnak az Isten létének bizonyításában.* Miután tehát sem a különböző lényeknek, sem a hatásoknak egységes okát az anyagi világban nem találtam: az anyagon túl, a physikán túl egy metaphysikus okot kell fölvennem. A physika köréből kiléptem a physikán túl fekvő valóságba;

ezt természetesen nem tehetem a fizikai elvek, hanem a metaphysikai következtetés erejében. *Következtetés* által mely oly természetes és éles (? szerk.) mint a gondolattá lett merő észszerűség egy absolut, szellemi, személyes ősök ismeretére jövök. Az első és második szempont alá fogott természet a kosmologikus érvet, a harmadik szempontból kiinduló következtetés a teleologikus érvet adja.»

Ugyanabban a fejezetben, hol ezeket írta, más helyen kitűzi a czélt is képen: «A személyes Isten fölismerhetése képezi a kérdés sarkpontját; a végtelen tökélyű, értelmes, szabad szellem, ez a religió Istene. Ha ezt az *Istent* az ész teljes bizonyossággal föl nem ismerheti, babonává s egyiptomi sötétséggé válik minden vallás, sőt a természetfölötti kinyilatkoztatásban s a rajta épülő természetfölötti hitben a mily veszélyes és átkos, oly túrhetlen fanatismussá fajul. Ha nem akar fanatismussá fajulni a legtisztább hit, észszerűnek kell lennie: ha észszerű akar lenni, tudományos bizonyossággal kell begyőznie, hogy az Isten *van*. Tehát a hit észszerűségének, logikájának, igazságának, jogosultságának első és nélkülözhetlen alapja az a tétel: hogy az Isten *létét* az ész világosan fölismerheti.»

Ebben az erélyes tételben némi ellenmondás van, mit azért említünk meg, mert dr Prohászka tisztársa, Szabó imént említett munkájának akarunk véle igazságot szolgáltatni. Istent magát fölismerni, s isten *létét* fölismerni: e kettő közt van különbség. Azzal a következtetéssel, melyet Prokászka főntebb úgy említett, hogy segítségével eljut egy absolut, személyes ősök ismeretére, meglehet, hogy megközelelti isten létének gondolati szükségét. Istent magát azonban, mint dr Szabó kívánta, ez úton nem lehet megismerni. A szent theologiák mindig hozzátették, hogy istennek megismeréséhez a kinyilatkoztatás szükséges, tehát az állítólagos kijelentésen nyugvó hittételek összesége; mondjuk egy szóval: a hit. Szabó érezvén ez ismereti factornak a demonstratív értelem számára való gyöngeségét, azért kívánta pótolni e tapasztalattal, a mi dr Prohászka, valamint a mi nézetünk szerint is, téves. Marad e szerint szerzőnk számára e föladat: A következtetés útján jutni el az isten léte.

Idáig épen nem olyan dr Prohászka tétele, illetőleg feladata, melyet egy philosoph, kinek szívéen fekszik nemcsak a multak hagyományai, vagy saját jövőbe vágó ábrándja, de kora társadalmi szükségleteinek, ennek az örökké küzdő, örökké reménykedő emberiség talányának megfejtése, szinte ki ne tűzhetne feladata gyanánt kutatásai közben.

Gondoskodik azonban jó idején dr Prohászka, hogy megvonja a határt a maga s a philosophkutatás közt. E határmegvonás könyvének következő passzusában van megmondva: «A mely philosophia vagy plane theologia a természetes ész ezen tételét nem mint begyőzött igazságot védi, hanem a praktikus vagy etikus követelmények elmosódott czégére alatt hozza be a tudományba: az egyrészt ugyan az értelmiség ösztönének enged, midőn nem akar attól a személyes őstoktól végleg válni, másrészt azonban elfojtja az igazság világos öntudatra jutását.»

Itt van a határvonal felfogásunk s Prohászka felfogása közt. Ritka szerencse az, mikor pap s egy papságon kívül álló gondolkodó a probléma felé való ügyekezetiükben messze tudnak haladni egymással, s ott is, a hol utaik kétfelé válnak, tisztán megtudják jelölni irányukat.

A mi álláspontunk az, hogy isten s véle a vallási tételek, az úgynevezett vallási igazságok összesége valóban «a praktikus vagy etikus követelmények czégére alatt vihető be a tudományba.» Tetszik látni, hogy magának, Prohászkanak szavait idézzük, neki akarjuk megszerezni azt az érdemet, hogy tudja jellemezni az övétől teljesen eltérő álláspontot. Azt pedig mi nem vesszük zokon, hogy jellemzésében az érdes «czégér» szót használja; még azt sem bánjuk, hogy e czégér rá nézve «elmosódott». Hiszen ha el nem mosódott volna előtte, vagyis ha tisztán látná, hogy a vallásos igazságokat kizárólag etikus czímen lehet igazolni, okvetlen velünk járna egy úton, s abba hagyná azt az utat, melyet előtte nagyon sokan tapostak, köztök az emberi elme valódi hősei, a nélkül, hogy végét érték volna, a nélkül, hogy a vég elérhetésének a legcsekélyebb garantiáját megszerezték volna. Ezek voltak a metaphysikus fők. Metaphysikus volt mondjuk egy Aquinoi, a ki a czélpontot végre is a hitben, a kolostor nyugalmaiban találta meg. Metaphysikus volt Schopenhauer, ki a végnyugalmat a mindent elnyelő Nichts-tól várta.

A kolostor és a nihil e szélsőségeit akarjuk kikerülni mi, akarja kikerülni a mai tudomány, mikor a vallásos kérdéseket «a praktikus vagy etikus követelmény czégére alatt» látjuk egyedül tárgyalhatónak.

Azonban ezúttal nem rólunk, hanem Prohászka- s érdektársairól van szó. Arról van szó, hogy most — ki tudná megmondani, hányadik ezeredikszer — miként fog munkához a hívő metaphysikus. «Van egy abszolút, szellemi, személyes őstok, a világ teremtője. E tétel elismeré-

sévé emelkedik a hitnek félreismert, s megköpdösött fönsége; fölragyog az az észszerűség, mely az absolut, szellemi, személyes ősoknak nyújtott hitben nyilvánul.» Ez a célja Prohászkanak; mi csak sajnálni tudjuk, hogy ez előtte lebegő, mindennél magasabb czélt nem tudja úgy kifejezni, hogy belé ne keverje a tőle legmesszebb álló rútnak egy jelzőjét.

Fejtegetéseink főbb tárgyai a következők: *Isten léte*, melyet az ismert cosmologiai és teleologia érvekkel bizonyít. Ha az ethikailag oly termékeny históriai érvet mellőzte is, neki, a metaphysikusnak nem kellett volna mellőzni az ontologiai érvet, illetőleg nem kellett volna beleolvasztania az első helyen tárgyalt argumentumban.

Második főtárgya: *A szerves világ eredete és az isten*. Bemutatjuk szerzőnk érvelési módját a következőkben: «Argumentumunk a következő: jelenleg nincs ősnemzés: tehát sohasem volt. Probo consequentiam: 1. mert a természet törvényei változatlanok: a mi régen egyesült, az most épúgy egyesül ugyanazon eredménnyel; 2. nem voltak kedvezőbb feltételek régen, mint most vannak. Laboratoriumainkban minden rendelkezésünkre áll; ismerjük a sejt alkatrészeit, alkatát, az anyaorganismus melegét, stb.; 3. sőt most inkább kellene ősnemzésnek lenni mint az őskorban, mert akkor csak a véletlen volt a kedvező körülmények megalkotója, most meg mindent tervszerűen irányíthatunk. Ha tehát most nincs ősnemzés, az csak onnan van, mert soha sem volt. Érvelésünk rászoritotta elleneinket, hogy az emberi tudatlanság homályába rejtsék az ősnemzés processusát, mondván: van ősnemzés most is, de mi nem tudunk róla. Mi sem, de az a különbség köztünk, hogy mi nem beszélünk arról, a mit nem tudunk, ők meg úgy adják elő, hogy az ember azt várja végezetül: «s magam is ott voltam s láttam, hogy keletkezik szervetlenből szerves.»

E szerint korántsem oly egyenjogú az ősnemzés a teremtéssel, hogy az ember válogathatna köztünk tetszése szerint; mert:

1. a kísérlet és tapasztalat az ősnemzést valótlannak, agyrémnak tüntetik föl;

2. mert az okoskodás kimutatja, hogy ha most nincs ősnemzés, nem is volt soha;

3. míg ellenben abból, hogy a kutatás most nem akad teremtésre, nem következik, hogy az soha sem volt, mert a teremtés átmenő, egyszeri működés, míg az ősnemzés folytonos, természetes történéis.»

Eddig Prohászka. Okoskodása szakasztott hasonmása annak, mely-

lyel a nagyharangot számításaiba, körébe vonó, egyedül a nagy vagyont megbecsülő kalandor él. Kimutatható, hogy két keze munkájával az ember naponként nem kereshet többet tiz forintnál. Ebből nyolcz forintot okvetlen elkölt a maga és családja szükségletei fedezésére. A megtakarított naponkénti két forint harmincz esztendei szakadatlan munkát számítva kamatos kamatjaival a legkedvezőbb viszonyok közt harmincezer forintra emelkedhetik. Ezt a harmincezer forintot senki sem tekinti nagy vagyonnak. Tehát vagy azt kell állitanom, hogy nagy vagyon az ember munkásságával elő nem állítható, vagy föl kell vennem az ismeretlen tényezőt a vagyonszaporodásban: a nagyharangot. Ennek a moralis consequentiája pedig az: Ergo lutrizzunk!

Szerzőnk harmadik tárgya: *A szerves világ sokfélesége és az isten.*

A jobbára polemikus fejtegetés tagozatai a következők: A leszármazás problémája. Bizonyítja-e a systematika a leszármazást? Bizonyítja-e a morphologia a leszármazást? Bizonyítja-e az embryologia a leszármazást? Bizonyítja-e a palaeontologia a leszármazást? Bizonyítja-e közvetlen tapasztalatunk a leszármazást? A Darwinizmus. A species a természettudományban. A darvinizmus tarthatatlansága természet-tudományos alapon: 1. Variabilitás, milyen Darwinnak kell, nem létezik. 2. Öröklés, milyen Darwinnak kell, nem létezik. 3. Létért való küzdelem, milyen Darwinnak kell, nem létezik. 4. Ivari kiválás, milyen Darwinnak kell, nem létezik. A Darwinizmus tarthatatlansága bölcséleti alapon: 1. A variabilitás nem magyarázat. 2. Az öröklés nem magyarázat. 3. A természet és nemi kiválás nem magyarázat. 4. A «létért való küzdelem» elvének tehetetlensége. 5. A kölcsönös változás. 6. Az utánczás «elve» (mimicry).

Fejtegetéseinek utolsó tárgya: *Isten a történetek mechanismusában.* Szerzőnk eljárása e fejezetben is az, a mi a megelőzőkben, kiszakított tételek egymással szembeállítására. Maga saját erejéből alig ad a tárgyhöz valamit. Tételeit akként állítja föl: «Bár ajtót s kaput nyissunk is a mechanismusnak: mégis érintetlen a világföntartó és kormányzó ősök trónja, folytonos az ő szerepe, érvényben van gondviselése, érvényben a szabad lényeknek ezen gondviselő ősökhöz való viszonya, mely az imában nyilvánul.

Ennek bebizonyítására ki kell mutatnunk:

a) a természet minden pontján a föltételes, hajlítható esetékességet; mely tényleg ugyan mechanikus törvények által van meghatározva, de lehetne más rend is;

b) ezen esetékesség következtében a mechanizmusnak egy rendező szabadakarattól való függését;

c) az Istennek a természetbe való folytonos befolyását és a szabad lényekhez való folytonos viszonyát.»

Hogy aztán miként mutatja ki mindezeket, annak bemutatására idézzük az a) pontra vonatkozó mondanivalóit. Így szól: «Az a) pontra ezeket jegyezzük meg (tehát nem kimutat, hanem csak megjegyez): A modern tudomány a mechanikus szükségszerűséggel port szór az áhitatosan hívő műveltség szemébe. Az ember azt gondolná, hogy a tudomány mindent, a mi van s a mi történik, szükségszerűnek tud kimutatni, hogy a természeti törvények egybeesnek az észszerűséggel oly formán, hogy másképp nem is lehetnek. Evvel szemben az igazság az, hogy az állítólagos szükségszerűség nemcsak nem ugyanegy az észszerűséggel, hanem ellenkezőleg: csupa hiány, csupa esetékesség. Nem szükségszerű bármely tüneményben a tényezők találkozása. A nap és hold nem szükségszerűen találkoznak, hanem a kiindulás és a távolságok föltétele alatt: a kiindulás és a távolságok pedig esetlegesek. Ki nem mutathatni szükségszerűnek egy konkrét hatás eredését a közös okból, pl. hogy a villanyszikra a könenyt és élenyt vízzé egyesíti, s az embert megöli. Ki nem mutathatni szükségszerűségét bármely egyedi alaknak s az alak sajátosságainak. Egyes hatásokból levonhatni általános törvényeket, de általános törvényekből nem következtethetünk egyes hatásokra. A qualitasokban nem ismerünk fel sehol szükségszerűségekre. Ki nem magyarázhatjuk az egészet részeiből, — a részeket az egészből. — A fejlődés menetében nem következtethetünk az egyik stádiumról a következőre, a fejlődések törvényei nem szükségszerűek. Egy tulajdonságot nem vonhatunk le más sajátásból. Az összetétel sajátságát nem ismerhetni meg az összetevőkéiből. Csupa természettudományos tény, melyekből világos, hogy a természetben fölismert szükségszerűség nagyon is hiányos és hogy az empirikus tudásnak tág tere marad, melyben csak azt tudjuk, hogy így van, de nem azt, hogy másképp nem lehet.» Stb. stb. Így megy ez végig, új gondolat, új perspectiva nyitása nélkül. Mit ér pedig az a metaphysika, mely még csak új perspectiva nyitására sem képes?